

A fogyasztás kísértete

---

*Hammer Ferenc–
Dessewffy Tibor*

1. BEVEZETÉS

Kis helyzetünkbe hogy férne a nagy helyzet? Ez a nagy helyzet.

Tandori Dezső

Bergson és Freud óta tudjuk, hogy a humor egyik legfontosabb forrása, ha valamely jelenséget, fogalmat vagy éppen személyt megszokott kontextusából kiemelve egy új, szokatlan környezetbe helyezünk. A szimbólumhoz kapcsolódó megszokott jelentések és konnotációk az áttünetés során elvesztik magától értetődőségüket, s ezáltal furcsa áthallásokra nyílik mód. Nemcsak az új, bizarr helyzetet találhatjuk komikusnak, hanem a humor mintegy vissza is hullhat a korábban bevett, normálisnak tartott és elfogadott fogalomra vagy személyre. Óhatatlanul is ez a tézis jut az ember eszébe, ha a „fogyasztói társadalmat”, a „fogyasztást”, a nyugati jóléti társadalmak konceptuális topmodelljeit próbálja kelet-közép-európai

kontextusba invitálni. (S magunk között szólva, még jó néhány, többnyire a posztmodernitáshoz kötődő ilyen divatos fogalmat sorolhatnánk.) A nyugati társadalomtudomány ezen elegáns fogalommanőkenjei, melyek oly csábítóan vonaglanak a *Theory*, *Culture and Society*, a *Representations* vagy a *Social Text* fényárban úszó kifutóin, többnyire esetenül téblábolnak a közép-európai félperiféria szűrkeségében. Ugyanakkor a magyar társadalomtörténet – mondjuk – elmúlt negyven évének megértésekor folyton-folyvást olyan fogalmakba ütközünk, mint például a „kispolgárosodás”, a „második gazdaság”, a „szocialista vállalkozók”, „eredeti tőkefelhalmozás”, a „Kádár-középosztály”, amelyek igénylik – legtöbbször a fájdalmas hiányra rámutatva – a fogyasztás fogalmának használatát: valamilyen mértékben ugyanis az e fogalmakkal megragadni vélt jelenségek, illetve csoportok mindegyike a fogyasztás mentén konstituálódik. Meggyőződésünk szerint a csécsap nyugati divatdívák házunkba engedésével a kádári konszolidációból a jelenbe ívelő társadalomfejlődési pálya egyik kulcsmomentumát ragadhatjuk meg. De milyen értelemben tarthatjuk fontosnak a fogyasztás fogalmát, ha épp kilenc sorral korábban bélyegeztük esetlennek az efféle fogalmak használatát a közép-európai társadalmak leírására?

A fogyasztással kapcsolatos társadalomtudományi irodalom frusztrálóan kiterjedt.¹ Ezt a nagyjából áttekinthetetlen dzsungelt – Mike Featherstone kategorizációját némileg szabaddon értelmezve – három részre oszthatjuk (Featherstone 1991: 13). Az első csoportba a *tár-*

---

1 Egyetlen lehangoló példa: az Interneten kóborló érdeklődő számára a <http://www/gold.ac.uk/~soa01ds/bibcon.htm> cím alatt több mint 1300 tételből álló, bár távolról sem teljes, releváns irodalmat állított össze Don Slater.

sadalomfilozófia címszó alá sorolható művek tartoznak (a frankfurti iskolától Baudrillard-ig és tovább), amelyek a fogyasztói társadalom mibenlétét taglalják. Ezeknek az írásoknak az alapélménye a marxi prófécia bukása, miszerint a „kapitalizmus legfelső foka” után nem a kommunizmus, hanem a kapitalizmus egy még fejlettebb változata következik. Ennek ellenére a marxi inspiráció, illetve a Marx-elemzések aktualizálására, továbbgondolására való törekvés szintén többé-kevésbé jellemzője ennek az irányzatnak. A fogyasztói társadalomban az elidegenedett lét hamis szükségleteit gerjesztő manipuláció különböző válfajai vizsgálандók. A második, már inkább *szociológiai* jellegű megközelítésben a fogyasztás első-sorban mint az adott társadalomban rendelkezésre álló javak elsajátításának meghatározott módja jelenik meg. A vizsgálatok középpontjában itt az áll, hogy különböző csoportok milyen módon használnak különböző fogyasztói javakat a társadalmi kötelek és különbségek kiépítésére és fenntartására (Bourdieu 1984). A harmadik, *szubjektumközpontú* megközelítés számára a fogyasztói képzetben megjelenő álmok és vágyak állnak a középpontban. Ezekben a narratívákban a fogyasztó aktív, érzelmi kielégülést és esztétikai gyönyört kereső szereplőként jelenik meg, akinek értékrendjében és életvezetésében a fogyasztásnak meghatározó szerepe van (Rojek 1987).

Ha ennek a szükségképpen leegyszerűsítő tipológiának az érvényességét vizsgáljuk a magyar társadalom jelenében és félmúltjában, akkor aligha kezelhetjük tagolatlanul az elmúlt negyven évet. Habár egyetértünk azokkal, akik a magyar átalakulás folyamatjellegét hangsúlyozzák (éppenséggel e tanulmányban mi magunk is e folyamatosság érzékeltetésére törekszünk), ám témánk, a fogyasztás tágabb társadalmi jelentése, illetve szerepe szempontjából el kell különítenünk egymástól a kilencvenes éveket és a korábbi időszakot. A posztkommunista későkapitalizmus esetében ugyanis könnyen belátható, hogy kontextusában mindhárom megközelítés jogosult lehet. Noha a posztkommunista korszak elemzését fontosnak tartjuk (lásd erről pl. Dessewffy 1996), e tanulmányban azonban elsősorban a klasszikus kádári konszolidáció 1960–70-es éveit és a rendszerváltásba torkolló nyolcvanas éveket vizsgáljuk.

Visszatérve Featherstone tipológiájához: az első, *társadalomfilozófiai* megközelítésről azt gondolhatnánk, hogy a kádárizmus kapcsán evidens módon kiesik, hiszen ez ahhoz a kapitalizmuskritikához kötődik, amely többé-kevésbé állandó ideológiai motívuma volt az államszocialista rendszernek. E tanulmánynak nem lehet célja a kádári nyilvánosság szerkezetváltozásaiban való elmélyülés, így csak jelezzük, hogy a valóságban ez is sokkal bonyolultabb volt. A haladó értelmiségi kapitalizmuskritika a vizsgált időszakban mindig is politikailag támogatott szellemi importtermék volt; az 1962-ben bemutatott *Édes Élet*-től Günther Wallraff nyolcvanas évekbeli tényfeltárásáig könnyű és folyamatos út vezetett. Más kérdés persze, hogy ezek az antimaterialisztikus kapitalizmusértelmezések és -kritikák milyen fegyelmetlen olvasatokat kaphattak. Ezt talán legékeesebben a *Szelíd motorosok* példája bizonyítja, amelynek nyomán az ellenkulturális rekvizitumok (mint a beatzene és a kábítószerek) mellett/helyett egy jellegzetes kultusztárgy, nevezetesen az egyedivé díszített motorkerékpár vált a rajongás tárgyává a hetvenes-nyolcvanas évek tinédzseri között.

A kulturális import, illetve dekódolásának tematikája azonban túlmegegy e tanulmány keretein, miként a korabeli, fogyasztással kapcsolatos hazai ideológiai vitákat sem követelhetjük. A történet amúgy is közismert, a „hábetlerizmus”, az „elidegenedés”, a „kicsi vagy kocsi” és a „kispolgáriság” címkével ellátott reprezentatív politikai értelmiségi viták határozták meg a nyilvánosság tematikus csomópontjait. E vitákban állandóan jelen volt az az attitűd, amely talán csak a „harcos békéhez” fogható „hétköznapi forradalmisága” oximoronnal jellemezhető méltóképpen. Ennek az irányzatnak a szólamaiban furcsa retorikai bakugrással jelen volt a kapitalizmus nélküli kapitalizmuskritika, amely a konszolidált viszonyok unalmát és haszonelvűségét, a mindennapok szürkeségét vagy Gyurkó László

szép szavaival a „békalencsés létezés” támadta. Nem kell azonban Mesterházi Lajost egybemosni Marcuséval ahhoz, hogy belássuk, ez az érvelés számos helyen egybecsengett a nyugati „haladó” „újbaloldal” kritikáival. Nem hiányzott tehát a fogyasztás társadalomfilozófiai kritikája a kádárizmusból, és eminens módon jelen volt az értelmiségi közbeszédben. Ám súlyos aránytévesztés áldozatai lennénk, ha azt állítanánk, hogy akár még az előbbi, perversált értelemben is, a társadalomfilozófiai kritika a rendszer kulcsmozzanata lett volna. Az államszocializmus kontrollált hivatalos nyilvánosságában ha megjelentek is ezek az újbalos szövegek, miként mindent, a „túlzott személyi fogyasztást”, „az anyagi javak hajhászását” és az „öncélú egoizmust” is akkor és addig lehetett kritizálni, amíg a nyilvánosság irányítói ezt szükségesnek, illetve elfogadhatónak tartották.

Másnak látjuk a fogyasztás *szociológiai-funkcionális* és *szubjektumközpontú* felfogásának jelentőségét a kádárizmus tekintetében. Úgy véljük, hogy a fogyasztás mindkét aspektusa fontos adalékokkal szolgálhat a korszak társadalomtörténetének megértéséhez. Az alábbiakban ezért elsősorban e kettős szempontot követve teszünk kísérletet az államszocializmus időszakában, vagyis a hiánygazdaság feltételei között működő fogyasztói magatartás, vágyak és értékrendszerek végiggondolására.

2. A NEGATÍV KONSZENZUS ELEMEI

– Hallod, amit mondok, Alexander?

– Nem.

Ingmar Bergman: *Fanny és Alexander*

Vannak például egyes nyugati divatok, amelyek bizonyos mértékig nálunk is hatottak, ... ezek egyike a cinizmus és a közöny a közéleti kérdésekkel szemben. Nyugaton ez párosul a vadnyugatinadrágviseléssel meg a hosszú hajjal, a borotválkozás elhagyásával. ... A vadnyugati nadrágokkal meg a szakállal meg a hajviseléssel nem akarok foglalkozni. ... Ami itt fontos, az az, hogy a párt, az ifjúsági szövetség nem divattervező cég és nem fodrászipari ktsz, és nem is kell ilyesmivel foglalkoznia.

Kádár János felszólalása a KISZ VII. kongresszusán (1967), (Kádár 1968)

Az 1960–80-as években tapasztalható mindennapi politikai vélemények és a fogyasztás összefüggésében a „negatív konszenzus” vagy az „alku” kifejezések talán a kelleszténél jobban implikálnak az alkut megkötők részéről valamiféle tudatosságot vagy célorientáltságot. Jóllehet nem gondoljuk, hogy a Kádár-rendszerről szóló politikai irodalom főszereplője lenne a leskelődő, fekete napszemüveges házmester, azonban a Kádár-rendszer (e figura által jól illusztrált) hidegháborús értelmezése implicite jelen van mindazon esetekben, amikor a szerzők kimondva-kimondatlanul megtagadják a politikamentes társadalmi cselekvés lehetőségét a magyar államszocializmus polgáraitól. Ez azt jelenti, hogy a lehetséges polgárattitűdöket fedve vélik a hatalommal való együttműködés, a tudatos passzivitás és a bátor kiállás három alapesetével. A kádárizmus eme felfogásában az emberek előtt álló alternatívák a politikával való együttműködés jellege szerint konstituálódó jelentésüknek megfelelően értelmeződnek. Noha ez – mint a későbbiekben látni fogjuk – sok esetben így volt, azonban a politikai jelentés szerinti választás mellett egyformán fontos volt az, amikor az emberek politikai jelentéssel bíró és politikai jelentéssel nem bíró alternatívák között választottak. E talán szörszálhasogatásnak tűnő distinkció célja az, hogy a Ká-

dár-rendszer életvilágában hozott egyéni döntésekről többet tudjunk mondani annál, mint hogy azok valamilyen meghatározott politikai-morális nézetten alapultak, vagy hogy az opportunizmus különböző fokozatait testesítették meg.² A jelen tanulmány célja az, hogy a politikai rendszerrel való együttműködés implikálta különböző jelentések általi, valame-lyest determinisztikus megközelítésen túl rekonstruálja a kádárizmus mindennapjait élők számára fölmerült (politikailag nem feltétlenül értelmezhető) választási lehetőségeket, illetve azok percepcióját.

A hatalom és a társadalom közötti, a politikai irodalom által negatív konszenzusnak nevezett implicit alku a következő főbb elemeket tartalmazta:

(1) A hatalom megfontolásainak fokozatos (de korlátozott) visszavonulása a magán-életből, a munkahelyekről és bizonyos mértékben a közéletből is. Példaként a Szabad Nép-félórák (1956) vagy a kerékpárok bejelentési kötelezettségének felfüggesztését (1957) említhetjük.

(2) A reálbérek és a fogyasztás stabil növekedése a hatvanas–hetvenes években.

(3) A tömegfogyasztás terjedése és a tartós fogyasztási cikkek egyre fokozódó alkalmazása. Jellemző ténynek tartjuk, hogy az első amnesztia évében (1960) nyíltak meg az első önkiszolgáló boltok.

(4) Viszonylagos biztonság az egészségügyi és az oktatási rendszer, valamint a foglalkoztatás tekintetében.

(5) A magyar társadalom történetében először, nagy tömegek ismerkedtek meg a szabad-
idővel mint olyannal.

(6) Ezen javak ellenértékeként a lakosságtól elvárt volt egy minimális szintű részvétel az államilag irányított közéletben (például részvétel a választásokon), és tartózkodniuk kellett bizonyos kormánydöntések és politikák nyilvános bírálatától (1956, egypártrendszer, tag-ság a Varsói Szerződésben stb.).

A negatív konszenzus vagy más néven a nagy alku mértéktartást és megértést feltételez-
zett az alku mindkét résztvevőjétől. Az önkorlátozó hatalom cserébe „valódi”, kispolgári
allűröktől mentes szükségletek felmutatását kérte, ahogy Kádár János ezt egy 1965-ös
beszédében kiemelte:

... helyeseljük, ha valaki becsületes munkával keresett pénzét megtakarítja, és televíziót, hűtő-
szekrényt, motorkerékpárt, autót vagy bármi egyebet vesz magának, utazik vagy családi házat
épít. De nem helyeseljük, ha valakinek az életszemlélete annyira eltorzul, hogy nem a becsü-
lettel végzett munka emberi öröme, az annak révén elnyert tisztesség adja élete értelmét, hanem
födolog lesz számára a szerzés, a hörcsöggént való gyűjtés (Kádár 1968: 83).

A tulajdonviszonyok törvényi szabályozása (1959. évi IV. tv.) is tükrözte a fenti kettős-
séget, a személyi és magántulajdon szembeállításával.³

Az alku természetesen sehol nem volt rögzítve. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az
alku maga csak valamilyen utólagos kumulatív konstrukció, amelyet disszidens gondolko-
dók vagy titkos pártdokumentumok vázoltak föl. Az alku elemeit tapasztalni lehetett az
életnek szinte minden területén. A hatalom és társadalom közötti interakciók lényegében
kétfélek voltak:

* Többé-kevésbé explicit presszió vagy alku, amikor egyének, illetve családok bizonyos
megfélemlítés eredményeként vagy meghatározott előnyökért cserébe hoztak többé-
kevésbé tudatos döntést a hatalommal való aktív vagy passzív együttműködésről.

2 Egy közelmúltban megjelent, a megalkuvásról szóló kötet egész fejezetét szentelte a szerző a Kádár-rendszer
polgárattitűdjei – konformitás és megalkuvás szerint történő – értelmezésének (Karikó 1995).

3 A személyi tulajdon körébe tartoztak a homo *kadarius* normális elfogadható szükségletei: egy lakás, egy nya-
raló és a nagy karriert befutó háztáji.

- * A szembenállás, passzivitás és együttműködés kollektív kultúrája, illetve annak változása. E változó kultúra jelentéseit a társadalom a fogyasztás, a hatalom pedig az életszínvonal-politika fogalmai szerint értelmezte, illetve gyarapította.

A következő két szakaszban sorra vesszük e két pontban jelzett problémáknak a Kádár-rendszer életvilágában történő megjelenését.

3. A PÉNZKERESÉS ÉRDEKÉRVÉNYESÍTÉSI STRATÉGIÁI A HATALOM ELVÁRÁSAINAK TÜKRÉBEN

E tanulmány fókuszában a fogyasztás tágabban vett társadalmi és politikai implikációi állnak. Mivel azonban a fogyasztás aktusát meg kell előznie a pénzkeresés aktusa, ezért rövid kitérőként felvázoljuk a jövedelemszerzésnek néhány, a témánk szempontjából fontosabb jellegzetességét. Igen fontos tényezője a negatív konszenzus kialakulásának, hogy a politikai lojalitást megtestesítő együttműködés a hatalommal legnagyobb mértékben a munkahelyen zajlott, azaz a politikai lojalitás erősen összefüggött a pénzkeresettel, mivel az emberek többségének nemigen volt munkahelyen kívüli jövedelme. A politikai lojalitás révén szerzett előnyök egy meghatározott csoportja az MSZMP-, illetve a munkásársasági tagsághoz kötődött. Azt feltételezhetnénk a külső szemlélő, hogy az e szervezetekben való részvétel legjelentősebb haszna valamilyen többletfizetésben mutatkozott meg – ez azonban nem így volt, legalábbis nem ilyen explicit formában. A párt- és munkásársasági tagságból származó legfőbb haszon (durván 1987-ig) a pártsemináriumok, illetve munkásársasági-gyakorlatok okán kéthetente-havonta kiadott fizetett szabadság volt, amely átlagosan a munkaidő negyedét tette ki.

A párttagságnak (vagy egyszerűen csak a politikai tabuk tisztelgésében tartásának) azonban volt számos, sokkal kevésbé látható, de nem kevésbé nyilvánvaló előnye is. Ezen előnyök első csoportja a dolgozók fizetése körül összpontosul. Az alapfizetésen kívül többféle „extra” jövedelemforrás volt megkülönböztethető, ilyenek a fizetésemelés, a (cél)prémium, a jutalom, a brigádverseny-jutalom vagy a nyereségrészesedés. Itt három fontos dolgot kell megjegyeznünk. Először, az alapfizetésen kívül járó kifizetéseket természetesen nem szabályozták munkaszerződések, ezeket „érdem szerint” osztották ki. Azt pedig, hogy kik a jutalomra érdemek, az üzemi háromszög, azaz a vállalatvezetőség, a vállalati szakszervezet és a vállalati pártszervezet határozták meg. Másodszor, nem szabad elfelejtenünk, hogy a nyolcvanas évek közepéig az emberek nagy többségének nemigen volt alkalma a főállásán kívüli helyről jövedelemre szert tenni. Ezért olyan kis fizetékiegészítéseket is – éves szinten a 6–10 hétre járó alaplombkártya összegét – vonzóknak találhattak az emberek, melyek mai szemmel nem tűnnek olyan haszonnak, amiért bármire hajlandó lenne az ember. Továbbá – az előző gondolattal részben összefüggésben – csak utalni szeretnénk a relatív depriváció jelenségére, vagyis arra, hogy a viszonylag kis anyagi különbségeket az összehasonlítás pusztán ténye képes felnagyítani. Harmadszor pedig figyelembe kell vennünk, hogy ezen anyagi juttatások több-kevesebb rendszerességgel bukkantak föl a dolgozók életében. Ezzel kapcsolatban a közgazdaságtan klasszikusai kiemelik, hogy az egyén életében felbukkanó váratlanosságok, tervezettség az egyén szempontjából önmagukban is hasznoként viselkednek (e tételhez a későbbiekben még visszatérünk) (Elster és Loewenstein 1992).

Más, nem kimondottan pénzben kifejeződő, de komoly anyagi javakat is szétosztott a vállalat (természetesen az együttműködés mértékében). Itt olyan komoly értékekre kell gondolni, mint a vállalat által épített olcsó öröklakások (nem bérlakás!), kedvezményes vállalati lakásvásárlási, illetve házépítési kölcsönök. Ezen komoly javakhoz csakis a vállalatvezetőség melegen méltató szavai révén lehetett hozzájutni. Munkahelyi ajánlás, illetve garancia kellett ahhoz, hogy valaki OTP-kölcsönhöz jusson, ahhoz, hogy részletre vásárolhasson valamilyen tartós fogyasztási cikket, ahhoz, hogy valaki nyugatra szóló útlevelet, tele-

fonvonalat vagy egyszerűen csak egy könyvtárjegyet kaphasson. A Kádár-rendszer fénykorában (különösen a nagyipari üzemekben) szinte teljes volt a szakszervezeti szervezethez. Ez többek között annak is volt köszönhető, hogy a fenti javakat a szakszervezet támogatásával lehetett csak megszerezni. A vállalati szakszervezet rendelkezett néhány más juttatás szétosztásáról is. Ilyen volt a vállalat által működtetett óvodák és bölcsődék igénybevételeknek lehetősége, a háromévenkénti lehetőség a kedvezményes szakszervezeti üdülésre vagy az alkalmi vállalati pénzkölcsönök és szakszervezeti segély. Az arra érdemes dolgozók részt vehettek a szakszervezet által szervezett kedvezményes tüzelő-, ruha- és élelmiszer-vásárlási akciókban. Az üzemi háromszóggal, vagyis a munkahelyi vezetőséggel való együttműködés mértékétől függött (a helyi és egyéni tényezők mellett), hogy ki mennyit kapott a fentiekben felsorolt javakból. Az MSzMP-tagok, illetve a munkásörök, a helyi szakszervezeti vezetőség és a vállalati vezetőség voltak a rendszer legfőbb haszonélvezői. Alacsonyabb szintű együttműködés kevesebb ily módon „kiérdemelt” juttatást eredményezett. Zygmunt Bauman lengyelországi tapasztalatai hasonló megfontolásokról tudósítanak:

A hatvanas évek elején folytattam egy vizsgálatot a nagy nehézipari üzemek pártszervezeteinek tagságával kapcsolatban. Azt tapasztaltuk, hogy a párttagság gyakorisága növekedett, ahogy sorra vettük a technológiai-igazgatási hierarchia egyre följebb lévő lépcsőfokait. E tényről lehet úgy magyarázni, hogy az előléptetési politikát egyre erősebben befolyásolta a nomenklatura cinkelt kártyája. Azonban adódott egy másik, kevésbé démonisztikus magyarázat is, amely az adatok, illetve az összefüggések többszöri tesztelése után plauzibilisabbnak bizonyult: az nevezetesen, hogy a magukat komolyan a szakmájuknak szentelő szakképzett munkások, technikusok arra a következtetésre jutottak, hogy szakmai feladataikat sikeresebben tudják ellátni, szakmai előmenetelüket jobban szolgálja, ha belépnek a pártba. ... Ezt a nyilvánvalóan politikai döntést többnyire szakmai indokokat figyelembe véve, ideológiailag semleges alapon hozták meg (Bauman 1991).

Azok, akik valamilyen erkölcsi, politikai vagy másfajta meggyőződés okán visszautasították az elnyomás és az egyetértés ezen összetett rendszerét, hosszú távon számíthattak arra, hogy az előbbieken jellemzett anyagi, illetve szakmai előmenetelből – minden külön értesítés nélkül – kizárják őket. Először is, e dolgozók – időtől és tértől erősen függően – könnyen elveszthették állásukat. Minthogy fennállt a munkakényszer, és a vállalati személyzeti politika különös gondot fordított a politikai megfontolásokra, ezért nemigen bizonyult megoldásnak az, ha valaki egyszerűen csak állást változtatott. A személyzeti anyagban található „sötét folt” esetleg évekig lehetetlenné tette a fizetésemelésben, előléptetésben való részesedést, továbbá az illető gyermekeinek közép- és felsőfokú továbbtanulási esélyeit is negatívan befolyásolhatta. Nem meglepő módon, az üzemi kollektíva gyakran úgy sajnálkozott valaki (szabadságharcos múltjából adódó) balszerencséje miatt, hogy „volt valami balhéja”, vagy „csinált valami hülyeséget annak idején” – és ha az illető továbbra sem tartotta tiszteletben a Kádár-rendszer politikai tabuját, akkor a munkatársi reakció nagyjából úgy hangzott, hogy „szegény hülye, csinálja a bajt magának”.

Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy az ellenőrzés és az egyetértés korábban említett elvei és gyakorlatai nem alkottak egy átlátható, konzisztens, teljesen meg- és kiismerhető rendszert. A (különböző inkoherens) szabályok változtak az idővel, és sem a pártelitnek, sem a társadalom többi részének nem volt tiszta képe arról, hogyan működik valójában a rendszer. Mind a két (vagy több oldal) alkalmazta a tettetés, imitáció és álcázás stratégiáit. Ezen elvek és gyakorlatok korántsem korlátozódtak az emberek valamely szigorúan vett „politikai egójával” kapcsolatos élethelyzetekre, hanem teljesen átszőtték a szocializmus mindennapjainak világát. E tény ugyanakkor azt is jelenti, hogy a felvázolt kisebb vagy nagyobb, tudatos, félig tudatos vagy tudattalan alkuk átírták az emberek élettörténetét. Ezen alkuk utólagos rekonstrukciója már csak azért is meglehetősen reménytelen vállalkozás, mert az ellenállás, kollaborálás vagy passzív kívülmaradás történetei teljesen szétválasztha-

atlanok az élet más történeteitől: a munka, a vállalati bankettek, kirándulások, sportesemények félprivát örömeitől és szomorúságaitól.

Az eddigiiek alkották a történet könnyebbik részét. Az előbbieken említett javakat, illetve előnyöket ugyanis többé-kevésbé egyéni döntések eredményeként lehetett megszerezni, ami megkönnyíti az utólagos rekonstrukciót is. A következő rész feladata már nehezebb: ennek során a Kádár-rendszer időleges és tökéletlen legitimálódását igyekszünk felvázolni a fogyasztás kollektív kultúrájának tükrében.

4. MODERNIZÁCIÓ, FOGYASZTÁS ÉS LEGITIMÁCIÓ

A demokrácia, mint nagy mobilitási rátákkal jellemzett társadalmi rendszer, elmélyíti az ember spontán és természetes hajlamát szükségletei azonnali kielégítésére. A demokrácia, mint politikai rendszer, az általam kompenzációs hatásnak nevezett pszichológiai mechanizmus által éppen e hajlam ellen hat. Minthogy az emberek szeretnek valamely felsőbbbségre tekinteni életükben, a politikai demokrácia spontán módon létrehoz egy vallást, amely viszonzásul e rövidlátás ellen hat. Mindamelllett, ha mégis létrejönne egy vallástalan demokrácia, abban alternatív gyógyírt kínálna, ha a politikai rendszert a lehető legkiszámíthatóbbá és az egyéni megfontolásokra leginkább tekintettel levővé tennék (Elster 1992: 52).

A kiszámíthatóság és az élettörténet kontinuitása önmagukban biztonságot adó érzései az életnek. Ez lehet egy térbeli manőver, amikor például az emberek visszatérnek korábbi üllőhelyükre egy tanácskozásteremben. Megmutatkozik az idővel való viszony során, amikor például az emberek időről időre ünnepeket tartanak. Az élettörténet folytonossága iránti vágy megjelenik egy meghatározott aláírásmintához vagy egy farmermárkához való ragaszkodásban. Noha az embereknek fontos a folytonosság és a kiszámíthatóság, de persze nem gondoljuk, hogy az életfogytiglanra ítélt rabok a társadalom legboldogabb tagjai. A modernitás kultúrájában a folytonosság és a kiszámíthatóság mellett épp olyan fontos az is, hogy az emberek érezzék: vannak választási lehetőségeik, és a jövő minősége szempontjából kiemelt jelentése van az e lehetőségek közötti választásnak. A karrier a modernitás terméke. A karrierben (különböző mértékben ugyan, de) egyaránt fontos a vagyon, a születési hely, a nem, a bőrszín, illetve a szerzett érdemek. Az életet ilyen és más tényezők által meghatározott valószínűségek határozzák meg. Ha valaki szemügyre veszi a magyar társadalomtörténet két fő faktorát az ötvenes évek végétől a nyolcvanas évek végéig: a karriermobilitás által meghatározott társadalmi modernizációt és a csökkenő politikai kontrollt a mindennapi életben, akkor elég meglepő módon a kiszámíthatóság és a folytonosság, illetve a választási lehetőség/választás azok a fogalmak, amelyekkel a mindennapi élet megfontolásai a legjobban lefedhetők. A kiszámíthatóság mindenekelőtt azt jelentette, hogy visszavonulóban volt a félelem és a terror a munkahelyeken, a kocsmákban, üzletekben, mozikban és a társas élet más színterein. A kiszámíthatóság azonban tágabb jelentéssel is bírt. Röviden szólva, a magyar társadalom széles rétegei számára a hatvanas-nyolcvanas években adatott meg először az a lehetőség, hogy tervezzenek és megvalósítsanak egy, ha általuk csodásnak nem is, de mindenképpen elfogadhatónak vélt személyes sorsot.

A közkeletű elképzelés szerint (1956 után) a szocialista Magyarországon volt az életnek két, minden egyéni létszféráját átjáró alapjellegzetessége. Az egyik az volt, hogy a rendszer örökké tart (legalábbis emberi mérték szerint), a másik pedig az, hogy évről évre nő az élet-színvonal, és a rendszer egyre többet enged a gazdaságban és a kultúrában. Mint Óvári Miklós, a Politikai Bizottság tagja (némileg indignálódva) megjegyzi 1980-ban: „Ez az ország húsz éven keresztül ahhoz szokott, hogy évente 3–4 százalékkal nő a reálbér, s egy öt éves terv alatt 25–30 százalékkal a reáljövedelem” (Óvári 1983: 48). Szabó Miklós a Kádár-rendszer legitimáltságának problémája kapcsán megjegyzi, hogy nem tekinthető legitimnek

egy olyan rendszer, amely a polgárok félelmére vagy megvásárolt jóindulatukra alapszik (Szabó 1989). Megítélésünk szerint azonban nehézkesen lehet illegitimnek nevezni egy olyan rendszert, amelyben az emberek tömegei hajlandóak olyan hosszú távú befektetésekre, mint például a gyerek elküldése egy tanárképző főiskolára. Peter Bergerrel szólva, a Kádár-rendszer benne volt az emberek többségének élettervében (Berger 1973), azaz a társadalmi élet jelentős, késleltetett kielégítést ajánló intézményeivel (a munkaerőpiac, az oktatási rendszer, a tudomány, egy meghatározott szakma) való hosszú távú együttműködés során az embereknek alkalmuk volt választási lehetőségeket latolgatni és dönteni. Mélységes politikai tartalommal bír az, ha valaki saját sorsával kapcsolatban mérlegel, hosszú távra befektet és célokat tűz ki – bármily távol legyenek is azok a célok a szó szoros értelmében vett politika világtól.

Az intézmények legértékesebb tulajdonsága, hogy a folytonosság és történetiség érzetét adják a velük együttműködőknek. Ez az állítás azonban meg is fordítható, és mondhatjuk azt, hogy az egymással összefüggő megfontolások, amelyek hosszú távú terveket, megfontolásokat, illetve célokat tartalmaznak (mint például egy karrier latolgatása vagy a család jövőjének tervezgetése), intézményekként kezdenek viselkedni az emberek gondolkodásában. A tervezgetés, illetve a tervek egyes elemeinek megvalósítása metafizikus biztonságtudatot kölcsönöz az egyénnek. A fogyasztás révén elősejlt jövőképek, tervek, a (vonzó) jövő otthonossága volt a Kádár-rendszer részleges és tökéletlen legitimitásának a kulcsa. Újdonságszámba ment, hogy lehet egyáltalán terveket szöni, az pedig a magyar társadalomtörténetben először esett meg, hogy nagy tömegek számára volt kimondottan értelmes, haszonnal járó foglalatosság a jövő latolgatása.⁴

A terjedő tömegfogyasztás két fontos temporális jellegzetességgel bírt, amelyek hozzájárultak ahhoz, hogy az alku beágyazódjék a lakosság mindennapjaiba. Először is, a fogyasztási ciklusok megjelenése fölvetette az újabb és újabb szükségletek, illetve kielégítésük kérdését. E jelenség jól megragadható, ha felidézünk például az 1965 és 1975 közötti családiházépítési hullámot, amikor olykor egész településeket „egy csomagban” kellett fölszerelni a lényegesnek tekintett tartós fogyasztási cikkekkel, azaz hűtőszekrényvel, televízióval, mosógéppel, centrifugával, lemezjátszóval, fűrógéppel és porszívóval. 1958 és 1962 között hússzorosára, 325 ezerre nőtt a tévé-előfizetők száma; 1960 és 1970 között több mint tizenegyszeresére nőtt a lakosság által használt személygépkocsik száma. Másodsor, az életszínvonal kérdése tartósan bekerült a Politikai Bizottság által figyelemmel kísért kérdések körébe. Az MSzMP VII. kongresszusán (1959) Kádár János maga részletezi, hány mosógép, hűtőszekrény, motorkerékpár és személygépkocsi megrendeléséről döntött a Párt. A tartós fogyasztási cikkek robbanásszerű terjedése nem lett volna lehetséges a reálbérek 1960 és 1975 közötti megduplázódása nélkül. Informális családi „ötéves tervek” születtek a modern élet megvalósításához szükséges javak megszerzésére. Az 1968-as gazdasági reform liberalizáló intézkedéseinek egyik célja az volt, hogy a lakossági fogyasztás igényeit rugalmasabban tudja kiszolgálni a hazai ipar és mezőgazdaság. Míg a legtöbb szocialista országban időről időre visszatért a hiányt orvosolni kívánó jegyrendszer, a magyar társadalom az ötvenes évek végétől többé nem találkozott a szocializmus ezen ismert intézményével.

A lakosság azonban nem csak a tartós fogyasztási cikkek megszerzésére szőtt egyre több és egyre hosszabb terveket. A társadalom jelentős része számára vált értelmes vállalkozássá a személyes, anyagi, szakmai, illetve másfajta mobilitási esélyek, karriertervek latolgatása. Az oktatási rendszerbeli, illetve a szakmai előrelépés egyre kiszámíthatóbbá és tervezhetőbbé vált. A fényes egyéni gazdasági jövő már nem csak a pártdokumentumokban, hanem

---

4 A későbbiekben mutatjuk be, hogy a tömegfogyasztás mint rendszer féloldalas legitimálódásának egyik pillére hogyan kap új jelentést a nyolcvanas években, és hogy e jelentésváltozás hogyan ássa alá e legitimitációt.

az otthoni beszélgetésekben is felbukkanó téma lett, és egyre általánosabbá vált az a meggyőződés, hogy e célok megvalósítása már inkább az egyéni képességeken, mint egy MSzMP-tagkönyvön múlt.

5. JÖVŐGYÁRTÁS VÁRAKOZÁS RÉVÉN

A kisfiú nagy lesz, olyan lesz, mint az apukája, aztán az apuka meghal, és a kisfiúnak lesz egy kisfia, aki olyan lesz, mint az apukája, és annak is lesz egy kisfia, és majd megnő, és olyan lesz, mint az apukája...
Vera Chytilová: *Egy faun megkésített délutánja*, 1978

Egyszer volt, hol nem volt, egy icipici házikó, icipici házikóban icipici ágyikó. Ottan élt, éldegélt egy icipici lencsi lány, icipici anyukával, túl az Óperencián. Icipici lencsi lányka lencsibabát ringatott, anyuka is ezt csinálta, boldogságban éltek ott. Amikor este lett, s az icipici lányka félt, megkérte az anyukáját, mondjon egy mesét: Egyszer volt, hol nem volt, egy icipici házikó...

Halász Judit, 1982

Első hallásra talán paradoxnak tűnik e megállapítás, azonban a hiány, illetve a sorban állás, jóllehet azt jelenti, hogy valamiből nincs vagy nincs elég, azonban ugyanennyire jelenti azt, hogy lesz, illetve lehet a későbbiek során. A sorban állás jövőképző intézmény. Ha szemügyre vesszük az emberek életmódjában kimutatható stratégiákat a hatvanas–nyolcvanas években, tapasztalhatjuk, hogy a sor nemcsak a gazdaság elemzésére alkalmas konceptuális egység, hanem a Kádár-rendszer életvilágáról is sokat árul el. Noha az embereknek nem kellett túl sokat sorban *állniuk* (hacsak nem banánhoz vagy NSzK-vízumhoz kívántak jutni), életük jelentős részét szimbolikus sorok sokaságában töltötték. Csak néhány példa: átlagban és durván hét évet kellett telefonra, öt évet lakásra, négy évet autóra várni, nyugatra utazni háromévente lehetett, hasonlóan háromévente lehetett igénybe venni a kedvezményes szakszervezeti üdülést. Ha lehet azt mondani, az emberek még ennél is több, az említetteknel még szimbolikusabb sorban is álltak, így például a hosszabb ideig egy munkahelyen maradás jutalmat érdemelt, beszélhetünk talán (a nagy társadalmi mobilitást megtestesítő) intergenerációs sorokról, ahol a szülők ha türelemmel vártak egy sorban, akkor kiérdemelték, hogy gyermekük egy nagyobb presztízzsel rendelkező sorba állhasson. A sor mint metafora legfontosabb jelentése, hogy a változás és az eredmény elérése mindössze akarat, türelem és idő kérdése volt. A következőkben a fogyasztási kultúra néhány sajátos elemét, illetve azok politikai implikációit tárgyaljuk.⁵

A hatvanas években még forgalomban volt a szókimondó népi bölcsesség, amely szerint a paraszt két esetben evett tyúkot: ha a tyúk döglődött, vagy ha a paraszt. Mára talán elfeledett tény, de a hatvanas évek legnagyobb újdonsága az volt, hogy „egy – legnagyobb tömegekben – sokáig nélkülöző, ünnepeken ha húshoz jutó nép nagy élményévé vált, hogy a hatvanas évektől megismerkedhetett a bőséges, jó étkezés mindennapi örömeivel” (Berend 1983: 203). A politika egyes, a mindennapi életben rendkívül szembetűnő engedményei (például a karácsony másnapja és a húsvéthétfő „visszaállítás”) mellett az étkezési szoká-

---

5 E szakasz hátralévő része némi változtatásokkal megjelent a *Magyar Narancs* „Pasztták népe” című publicisztika-rovatójában (1997. január 9. és február 20.).

sok adták a legnyilvánvalóbb összehasonlítási alapot az inséges és félelmetes ötvenes évekkel (Szabó 1989). Az étkezési szokások lassú kispolgáriasodásával egyre fontosabbá vált a konyhafelszerelés kiegészítése a hűtőszekrénnyel. Bár a jégdömbbel „működő” jég szekrény még a hetvenes években is föllelhető volt a konyhákban, nem bizonyult a hűtőszekrény komoly versenytársának. A hatvanas években jelentek meg a *Szaratov* I és II típusú hűtőszekrények, melyek a korábbiaktól gyökeresen eltérő fogyasztási szokásokat tettek lehetővé. Míg korábban a háziasszony fél napokat töltött a konyhában, mivel mindennap friss vacsorát kellett főzni, addig a hűtőszekrény hosszú napokra kitolta a konyhai tervezés időhorizontját – amire igen nagy szükség volt, mert a hatvanas évekre a női munkaerő jórészt beáramlott a gazdaságba. A nagy vasárnapi ebédén kívül elég volt hetente kétszer-háromszor főzni, a többi a *Szaratov* dolga volt. A hűtőszekrény lett a modern háztartás és a boldog, modern élet jelképe.

A hatvanas-hetvenes évek hűtőszekrénye kétféle módon testesítette meg a Párt hatalmát. Mézesmadzagnak ott volt maga a hűtőszekrény (és ami benne volt). A korbácsfunkció ennél valamivel áttételesebben, de nem kevésbé hatékonyan érvényesült. Mindenekelőtt a hatvanas évek közepéig vásárláskor föl kellett mutatni egy engedélyt, amelyben az üzemi szakszervezeti (és párt-) bizottság szavatolta, hogy a megvásárolni kívánt tartós fogyasztási eszköz megbecsült dolgozó hajlékába kerül. Később a részletre vásárláshoz volt elengedhetetlen a munkahelyi (azaz politikai) garancia. Jóllehet korábban is voltak legendák egyesek arcpirító fogyasztási allűrjeiről (például, hogy Várkonyi Zoltánnak, a Vígszínház igazgatójának egyenesen az MSzMP Központi Bizottsága tiltotta meg, hogy helikoptert vásároljon magának a hatvanas években), a frizsider a maga elterjedtségével, amerikai hangzású nevével és hedonizmusra ösztönző jellegzetességeivel (jégkocka) ideális célpontnak bizonyult a kor elkötelezett publicistái számára a frizsiderszocializmust, a „kicsi vagy kocsi” dilemmát, később pedig a kispolgárosodást tárgyaló sajtóviták során (hogy aztán a nyolcvanas évek elejére mindezen viták már csak tovatűnő színes epizódot jelentsenek a gulyáskommunista jelen félmúltjából). A nyolcvanas évek végén a kádári középosztály hűtőszekrény-kultúráját alapjaiban rázta meg a fagyasztó fölbukkanása a piacon. Míg a konyhai tervezés számára a hűtőszekrény napokban leírható távlatokat nyújtott, úgy a *Gorenje* típusú fagyasztó hónapokra tolta ki a horizontot. Minthogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 71. évfordulója révén adódott egy hosszú hétvége, így mintegy százezer ember döntött úgy, hogy szabadidejét az osztrák határon kívánja tölteni hazafelé araszolgatva a mintegy húsz kilométeres sorban, ahol minden ötödik autó tetején pihent egy *Gorenje*.

A nyolcvanas évek végének fagyasztódivatja fontos dolgokat mond arról, hogy mit gondoltak az emberek a Párt hatalmáról, illetve a jó életéről. A hatalom és a társadalom közötti alku emlékműve is lehetne a feldisznókkal tömött fagyasztó (és kiegészítője, a mikrosütő), hiszen az így megjelenített életben az élet kiszámítható és tervezhető, mert egyszerűen szólva: *van hús, és nincs áramszünet*. Ugyanakkor a fagyasztó, illetve a vele kapcsolatos megfontolások megmutatták az alku fokozatos mállását is: nevezetesen ha a magán- és közélet egyre inkább kiszámítható és tervezhető volt, és az ügyek elintézése egyre racionálisabb mindennapi döntések útján történt, akkor fölmerült a kérdés, hogy mindehhez mi köze van a politika tekintélyelvű tabuinak és irreleváns „engedélyeinek”? Sokan látták úgy, hogy nem sok, az emberek egyszerűen csak idegesek voltak, hogy miért kell Bécsbe menni, ha valaki méltányos áron kíván hozzájutni egy fagyasztóhoz.

A tömegfogyasztásnak és a politikai rendszer fokozódó kiszámíthatóságának egymást erősítő dinamikája láttán jogos a kérdés: ha mindez így volt, akkor egyáltalán miért dőlt össze a rendszer? Először is, egy szemmel alig látható, azonban hatását tekintve igen jelentős változás történt a „választék” tekintetében. A többi kelet-európai ország jelentésteli összehasonlítások alapjául szolgálhatott az 1960–70-es években – mondván, a mindennapok Magyarországa kevésbé volt átpolitizált, és jobban táplált volt, mint a többi szocialista

ország – ez az összehasonlítás azonban sokat veszített relevanciájából a nyolcvanas évekre. Ámbar még sokáig volt a félprivát közbeszédek jelentős témája a többi szocialista ország életmódjának egyes, jól megválasztott jellegzetességei fölötti borzongás, de a kormány előírta hűs wattos villanykörte-használat (Románia), a közérte összedő abakusz (Szovjetunió), a bérceken elhelyezett pártjelszavak (Csehszlovákia), az üres étterem előtti sorban állás (NDK) vagy az ürességtől kongó lengyelországi boltok egyre érdektelebbré tévák váltak.

Másodszor, a fogyasztás egy új szakasza köszöntött Magyarországra. A korábbi főbb cikkek (értékes műszaki berendezések, „egy jó magnó”, „egy jó cipő” stb.) mellé az identitásépítésre és -karbantartásra alkalmas cikkek sorakoztak föl, jól illusztrálva Robert Bocock érvelését, miszerint „míg a »modern« viszonyok során a termelésben betöltött dolgozó szerepet tekintették az identitás magjának, ezt a pozíciót az identitás posztmodern konstrukciójában a fogyasztási szokások töltik be” (Bocock 1993: 78). Ha a stílus vagy a divat úgy kívánja, hogy az újdonságnak gyerekesnek, butának vagy éppen hulladékszerűnek kell tennie, akkor erre csak egy olyan társadalmi-gazdasági közeg képes reagálni, amely integrálni tudja a véletlent, a váratlant, és ez a meghatározott társadalmi-gazdasági közeg nem lehet más, mint a kapitalizmus, pontosabban egy működő piacgazdaság. Lengyel László, a rendszerváltó diskurzus egyik fontos termelője a kádárizmus vérfagyasztóan józan fogyasztásának árnyoldalaira figyelmeztet 1988-ban:

Hosszabb távon a fogyasztói – és csak fogyasztói – kapaszkodás, távlat, megbosszulja magát. A gazdasági válság úgy leértékeli nem modernizálódott, nem polgárosult, felemásan piaci termelésünket és infrastruktúránkat, hogy az egyenletesnek és biztosnak látszó fogyasztói értékek is megrendülnek. Lesz-e még 50 négyzetméteres lakás, Wartburg, háromévenkénti utazás? Lehet, hogy e szürke vágyak visszatekintve a legszínesebb álmodozásnak fognak tűnni? A kibillenő polgárosodás nemcsak új jövőképeket, de ami ettől sokszor független, új gazdasági tevékenységeket és politikai magatartásokat is fog formálni. A polgárosodás egységes szürke vágyai most könnyen szétszakadhatnak 25 négyzetméteres kinlódásokká, gyalogos keservekké, határok közé szorított dühökké és villás, zöldligetes, fennvaló örömökké (Lengyel 1988: 56).

A szocializmusban a nyugatról hazalátogató rokonok nem elsősorban a kompakt elemfeszültség-mérővel, a lágytojásfőzővel vagy a majálisra kivihető elemes lemezjátszóval tudták őszinte elképedésre készteni az itthon maradottakat, hanem az éppen aktuális árleszállításokat ismertető vastos áruházi katalógusokkal. E katalógusokkal úgy bántak az itthoniak, mint pikáns könyvritkaságokkal: kölcsönkérték őket egymástól, amúgy pedig a tévé előtti dohányzóasztalon volt a helye e felforgató irodalomnak. Többnyire vasárnap délután zajlott a virtuális vásárlás mint identitásréning; a család tagjai az ebéd utáni pihenő alatt lapozgattak és böködtek: Nekem ez tetszik. Nekem meg ez.

A szocializmusban a hiány kiküszöbölésére és a szűkös választék bővítésére számos népi stratégia született. Az olyan közismert módszerek, mint a csúszópénz, a pult alatti árusítás vagy a népi csempészet mellett (hogy legyen több áru), gyakorlat volt a fogyasztás újabb és újabb népi értelmezéseinek létrehozása (hogy ami van, az többnek látszék). A legegyszerűbb módszer az volt, hogy a bimbózó hazai fogyasztói szokásokat egyszerűen összehasonlították az egyéb békétáborbéli tapasztalatokkal. Ettől ugyan semmiből nem lett több, viszont ami volt, az többnek és értékesebbnek látszott. Bizonyos termékek így épültek be a nemzettudat fundamentumába, és itt nem a Tokajira vagy a téliszalámira kell gondolni, hanem olyan termékekre, amelyek révén a nép vonzó helyzetben láthatta Magyarországot. E termékek gyakran kiválóan jelenítették meg hazánk kompország jellegét: a furulya rágógumi ugyan nem volt összemérhető a *Donald* rágóval, ám a magyar nagyra húzhatta ki magát néhány országban, ha kitudódott róla, hogy furulyarágó-készlettel bír. Hasonló köztességet jelenített meg Nyugat-Kelet-Európa néhány más termékkülönlegessége, például a *Trapper* jeans, a Skála-szatyor vagy az *Amo* szappan.

A választék pusztán képzelet általi növelésének ennél szellemesebb módszere volt az, amikor egy meghatározott terméket a folklór felosztott két, különböző altípusra. Ennek leg-szebb példáját a sör mutatta. Egy ügyes manőverrel ugyanis a meglehetősen szűk hazai sörválasztékot tüstént a kétszeresére lehetett növelni azzal, hogy kidertült: a barna üveges Kőbányai a helyes választás, a zöld üveges pedig lehetőleg kerülendő. Amikor még csak egyféle Sopianae cigaretta volt, akkor háromféle volt belőle (a péccsiszofi, az egriszofi és a debreceniszofi), és közülük az egri volt a favorit. A trafikba betérve sokan tüstént egriszofit kértek, és ha csak pécsi volt, akkor fordultak is ki az ajtón. (Állítólag hasonló alfajai alakul-tak ki Romániában a Carpați cigarettának.) A hiány és a korlátozott választék miatt általában minden különbség nagyobbtnak látszott, mint ma (amikor tényleg vannak különbségek). Fábry Sándor ékesszólóan vázolta fel a farmernadrág-kultúrát keresztbe-hosszába szabdaló törésvonalak rendszerét, például hogy miként választott el fényévnnyi kulturális távolság egy fehér címkés, barna mikrokord *Levi's*-t egy gombos, piros címkés társától. A farmernadrág, a rockzene vagy az autók mind a társas teret strukturáló tényezővé váltak: amikor valaki választott valamit, azon nyomban állítást is megfogalmazott arról, hogy kiket tekint magá-hoz közelinek és kiket magától távolinak.

6. A FOGYASZTÁS MINT KÉNYSZER

Válassz életet. Válassz egy állást. Válassz karriert. Válassz családot. Válassz egy baszott nagy tévét. Válassz autókat, CD-játszókat és elektromos konzerv-nyitókat. ... Válassz egy jövőt magadnak. Válassz egy életet. De miért akarnék én ilyesmit csinálni?

Trainspotting

Az eddigiekben tehát az államszocialista hiány feltételei között létező fogyasztói kultúra és viselkedés sajátos jegyeit hangsúlyoztuk. Befejezésként szeretnénk rámutatni a fogyasztói értékrend egy, a kádárizmusban kibontakozó, de általánosabb érvényű és a jelenbe mutató jellegzetességére. Némileg csalafinta módon, ezt az általános érvényű állítások megfogal-mazására aspiráló részt kezdjük egy hosszabb, meglehetősen partikuláris, speciálisan kelet-európai idézettel. Az idézet lelőhelye Eörsi István egy esszéje, melyben Csurka István titkosügynöki múltja és meghökkentő feltárulkozása fölötti megdöbbenését próbálja kiírni magából:

A személyes sztoriját elregélő Csurka azonban nagy józanságról tesz tanúbizonyságot, és időn-ként ízelítőt ad korábbi értékeiből is. Különlegesen elgondolkoztatónak tartom az elbeszélés középpontját. Az internált Csurka 1957 nyarának elején munkára jelentkezik. Ily módon kap-csolatba kerül a külvilággal. „Látnom kellett, hogy az ország él és felejt. Uralkodó elem a félelem és a magunkra hagyottság. És mindezzel szemben az élni akarás. Nyoma sem volt a márciusban újra kezdjük szellemének. A forradalmat leverték, az új rend beállt, az ügy eldőlt.” Az én alapélményem is ez volt szabadulásomkor, 1960 augusztusában. Kimentem a margitszi-geti Palatinus strandra, néztem a hulahoppozó bakfisok hasmozdulatait és arra gondoltam, lám csak, nem ültem hiába három és háromnegyed évet, nem hiába végeztek ki annyi embert: sza-bad hulahoppozni, nem úgy, mint Rákosi Máttyás országglása idején. Ugyanez év október huszonharmadik napján, este lementem az utcára, elvesztem kóvályogtam a ködben, rendőrök és titkosügynökök között. Dúlt a rend, és engem hihetetlen keserűség fogott el, melyet még aznap este megpróbáltam versbe foglalni. Íme az utolsó két szakasz:

Nézem ezt a vacogó Pestet,
Görcsös buzgalommal feled,
csak egy eb megnyúlt háta reszket –
neonsortűz rápereg.

Undorom most mindenkit átfog
– október végi sűrű köd –,
Mindjárt rendőrért kiáltok,
s egy meseautóban eltűnök.

Csurkát olvasva felébrednek ezek az emlékeim, láttam magamat a Palatinuson és az októberi utcán, visszatért számba a keserű íz. Valóban így volt – „mindenki azt üzente, hogy ezt ők már nem csinálják, nem tehetik és nincs is értelme”. Ez rettenetesebb, mint maga a börtön ... ilyen válságba kerültek, akiknek a forradalom valóban fontos volt (Eörsi 1996: 394–395).

Nyilvánvaló, hogy a kádárizmus nyilvánosságát nem azok határozták meg, akiknek a forradalom úgy volt fontos, mint Eörsinek, ám úgy hisszük, ez a vélemény – ha a megrázókódítás nem is – jóval többekre terjed ki, mint a bebörtönzöttekre és a forradalom hűséges híveire. A társadalom- és politikátörténések között ma már többé-kevésbé konszenzus van abban a kérdésben, hogy a forradalom utáni konszolidáció kulcsmomentuma volt az a fogyasztás, amelynek furcsaságairól e tanulmányban szó esett. Ugyanakkor a fogyasztást nem pusztán deskriptív, hanem értékelő keretbe illesztő narratívák tekintetében nagyfokú zavarodottság tapasztalható. A kádárizmus politikai, politológiai apológétái szívesen utalnak az általunk is idézett fogyasztási adatokkal alátámasztott jóléti növekedésre – az elemző értékelést ezzel mintegy letudva, megkerülve. Másfelől, értelmiségi körökben ma is preferált narratíva az előbbi, sarkított formában illusztrált „korrumpálódott társadalom” tétele. E szokatlan összetételű csoport által vázolt vízióban a társadalom elárulta (cserben hagyta, magára hagyta stb.) az alapvetőnek tekintett értékek (nemzeti függetlenség, határon túli magyarság, emberi jogok, demokrácia, munkás-önigazgatás stb.) hordozóit a hétköznapi örömeiket megtestesítő frizsiderhasználatért cserében.

Itt térhetünk vissza a korábban beígért általánosabb szinthez, hiszen a nyugati baloldali értelmiségnek is egyik kedvelt elképzelése a „korrumpálódott társadalom” gondolata. Ma is találhatunk néhány olyan gondolkodót, aki 1968 metaforájába – a valóság nem kis negatívumai árán – képes világforradalmat álmodni, a józanabb baloldalnak a nyolcvanas évekre azonban mégis el kellett jutnia ahhoz a fölismeréshez, hogy a hagyományos szociáldemokrata osztályfrazeológiával dolgozó retorika többé nem éri el a „tömegeket” (Wallerstein 1996). Meglehet sokakat elkésérít, de a thatcheri és reagani neokonzervativizmus látványos sikerei, illetve e programok társadalmi támogatottsága csak a jéghegy csúcsát, vagyis egy régóta tartó folyamat beteljesülését jelentették. Hiszen visszatekintve világosan látszik az a trend, mely szerint az ötvenes évektől kezdve a magánéletre és a fogyasztásra összpontosító politikai-közéleti beszédmód került előtérbe és bizonyult politikailag sikeresnek, amihez képest 1968 antimateriális világforradalma éppenséggel gyors lefolyását, önkívülettel járó, de alapjában véve ártalmatlan nekibuzdulásnak tűnhet.

Ennek a tendenciának komoly hatása volt a társadalomtudományokra is, hiszen például a brit gyökerű kritikai kultúrakutatás negyedszázados tudományos sikertörténete felfogható úgy is, mint az előbb említett átalakulás intellektuális feldolgozására tett kísérlet, vagyis a munkásosztály – a baloldali értelmiség által tragikusnak vélt – konzumerizációjának tapasztalatával való birkózás. E folyamatnak azonban nem állhatta útját sem az ellenállás (Hall és Jefferson 1976), sem a szubkulturális újraértelmezés (Hebdige 1979, Willis 1978) retorikája. A hegemoniára és az ideológiára mutató érvek megfakultak a kilencvenes évek elejére. Az önzonosságát és használható társadalmi modelleket kereső nyugati baloldal központi kérdését az értelmiségi guru, Stuart Hall fogalmazta meg a nevezetes *Új Idők* című esszégyűjteményben: „A huszonegyedik századba lépve megújulhat-e, egyáltalán élhet-e tovább az a szocializmus, amely teljes mértékben elvágja magát a hétköznapi gyönyörök tájaitól, legyenek e területek bármennyire is eldologiasítottak és ellentmondásosak?” (Hall 1989: 128).

Számunkra most nem az a fontos, hogy valóban az Új Idő(k) jött(ek)-e el, vagy pedig inkább csak az erre adott értelmiségi reflexió váratott-e magára ily sokáig. A lényeg az, hogy

mára az értelmiségi közvélekedés részévé lett a fogyasztás mint legitimációs és gazdaság-szervező erő főszerepének elismerése. Ebben az értelemben állíthatja Daniel Miller, hogy – a proletariátussal szemben, valójában – a fogyasztás lett a „történelem élcsapata”, mozgatója (Miller 1995). Nem szükséges azonban ezt az érvelést elfogadnunk ahhoz, hogy belásuk: a fogyasztás témájában örvendetesen szaporodó kutatások egy lehetséges lényeges hozadéka az, hogy alternatívákat kínál a „korrumpálódott társadalom” narratívájával szemben. A későmodernitásban leomlik a valódi és hamis szükségleteket egymástól elválasztó vasfüggöny, a fogyasztói vágyak folyamatosan tágul és változó szerkezetű köreiből minden „valódi” szükségletként jelenik meg. Ennél fogva az egyéni és kollektív fogyasztói igények felkeltése és kielégítése már nem a „hatalommal” kötött alku, illetve a „korrumpálódás” része. Épp ellenkezőleg, az a hatalom lehet sikeres, amely megérti a fogyasztási vágyak alapvető strukturális sajátosságait, képes ezekhez idomulni és egy minél tágabb, minél többeket felölelő legitimációs keretet biztosítani nekik (Bauman 1992). Ebben az értelemben Kádár nem felvilágosult uralkodó (aki a korábbi tradíció, valamint a kortársak által fölhalmozott tudást megfontoltan használja), hanem szerencsés zsarnok volt, aki ráértett valamire, ami nálánál, és ma már tudjuk, a kommunizmusnál is hatalmasabb történelmi erőnek bizonyult. Ez a „győzhetetlen erő” repítette előre és építette föl népszerűségét.

Ez az erő, a fogyasztás legitimáló ereje és szerepe nem tűnt el az államszocializmus összeroppanásával; a mi olvasatunkban a rendszerváltás utáni *politikai hullámvasút kacs-karingós útja* éppen arról szól, hogy a választási sikerek nyitját nem az ideológiai szótárakban kell keresnünk, hanem azok a politikai erők számíthatnak nagyobb támogatásra, amelyek hihetőbben jelentették meg a fogyasztói választások bővülésének lehetőségét (Dessewffy és Hammer 1995). Nem állítjuk, hogy a fogyasztás szelleme a világszellem helyére lépett, többek között azért sem, mert egy ilyen szellem, „általános mozgató” létét nem látjuk igazoltnak. A fogyasztás e régióban betöltött történelmi szerepét boncolgatva leíró és nem törvényszerűen érvényesülő sajátosságokat fogalmaztunk meg. Ám igazoltnak látjuk azt a korábbi megállapításunkat, hogy Közép-Európában a hagyományos ideológiákhoz való kötődés és a fogyasztói kultúra elterjedtsége fordítottan arányos. Magyarország ebből a szempontból is előnyös pozícióban van, nem utolsósorban az e tanulmányban vázolt folyamatok miatt.

Ha van veszély, akkor az éppenséggel ugyanúgy általános veszély, mint ahogy a fogyasztás általános legitimáló erő ma a világban. Daniel Bell *A kapitalizmus kulturális ellentmondásai* híres bevezetőjében azt állítja, hogy „a modernitás igazi problémája a hit problémája” (Bell 1976:28). A modernitásnak ugyanis egyik jellemzője az, hogy a társadalmi életben senki sem hagyatkozhat az interakciók valamely szilárd és egyértelmű jelentésére (amely Isten, egy mitikus ős vagy egy nagy tiszteletben tartott könyv szavain alapul), amely jelentés segítségével a világ jelenségei ellentmondásmentes rendbe állhatnak. A modernitás kultúrájának alaptulajdonsága a bizonyosság hiánya és folyamatos keresése.⁶ Egy olyan világban, ahol a hitek és világképek legfőbb szervező elvévé a fogyasztói vágyak kielégítése válik, és ahol e vágyak állandó és bővített újratermelése folyik, egyértelműen növekszik a kielégítetlenek tömege. Itt nem feltétlenül a szubkulturális antimateriális lázadókra gondolunk. A hippy–punk váltásra visszatekintve, a virággyerekek intergenerációs szembefordulása kulturális-ideológiai támadást jelentett a materialista értékrenddel szemben (ne feledjük, fő bázisaik az egyetemi *campusok* voltak). A punkok és az őket követő lázadók nemzedékei marginalizált szociális helyzetből indultak (miként ezt érzékletesen illusztrálja a

---

6 Az építészeti metafora – identitásépítés – szépen mutatja az identitás ideiglenességét. Nemigen fordulhatna elő az, hogy – egy másik metaforát alkotva – azt mondjuk: valaki „az identitása hátán vágatta végig” az életét.

Trainspotting is), de ami témánk szempontjából talán fontosabb a mai technokultúra gyökeresen átalakította a valóságot és a képzeletet, az autentikusság és a másolat, az „alternatív” és a kommersz mára porosnak ható, 1968-ból származó, romantikus elképzeléseit.

És ez itt az új közös (közép-)európai nevező: a (koraszülött) jóléti állam leépítésével minden bizonnyal növekedni fog a marginalizáltak száma, azoké, akik szociális helyzetük miatt nem lesznek képesek a választásra, miközben a fogyasztói vágyak csábításai úgy záporoznak rájuk, mint Eörsi versében a neonsortúza a kivert ebre. Ez a kor, amelyben élünk, az e feszültség okozta szörnyűségekről beszámoló híradások mindennapjaink részeivé váltak. A *Nike* cipőért osztálytársát kirabló tinédzser (jól értsük: a márkáért és nem egy cipőért), a Porschéért (nem egy gépjárműért, hanem a ragyogó luxuskonnotációkért) gyilkoló fiatalember, a *Martens* bakancsért kutakodó, amúgy nacionalista és antikapitalisztikus nézeteket ápolgató szkinhed lassan már föl sem tűnik. De itt nem csak a piaci vágyak által stimulált és távolról sem csak Kelet-Közép-Európára jellemző, különben nagyon fontos új bűnözésről van szó (Bauman 1995). Bármilyen drámaian növekszik is az új, fogyasztói bűnözés, mindössze egy nagyobb társadalompatológiai csomag kicsiny része. Habár a fölporgetett fogyasztói vágyak kielégítésére képtelen tömegek egyre nagyobb hányada választja a bűnügyi statisztikák tanúsága szerint a törvények áthágását vágyai direkt kielégítésének módjaként, ez a szám mégis elenyészik a munkanélküliek és elszegényedők aránya mellett. A jelen gondolatmenet szempontjából az állandósuló munkanélküliség az elsüllyedő alsó középosztály mint kulturális közeg értelmében válik igazán érdekessé.⁷

Ebben a kulturális közegben korántsem az idézett coheni rezignáció az általános. A hatékony alternatív világképek és magyarázatok hiányában felértékelődött fogyasztói identitások nagymértékben kiszolgáltatottak. Amikor a fogyasztói kultúrában elsődleges örömforrássá a *Donna Karan* zakó válik, és más, alternatív értékek elveszítik versenyképességüket, akkor az e fogyasztói dimenzióban alulteljesítők számára a kompenzációs lehetőségek tere beszűkül, és a folyamatos frusztráltság válik alapélménnyé. Anne Norton élelméjében mutat rá a késő modernitásban átalakuló fogyasztás eme jellegzetességére:

A választás nem a szabadság megnyilvánulása, hanem kényszer. Az árucikkek sokfélesége révén a szükségszerűségből választás lesz, a szükségletből pedig vágy, és eközben egy meghatározott szükségletet, a választás szükségletét egyre kevésbé lehet kielégíteni (Norton 1993: 68).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Appadurai, Arjun (1996): Fogyasztás, időtartam, történelem. In *Replika*, 21–22: 81–101.
Bauman, Zygmunt (1991): Dismantling a Patronage State. From a One-Party State to Democracy: Transition In Eastern Europe. *Poznan Studies in the Philosophy of Sciences and Humanities* 32.
Bauman, Zygmunt (1992): *Intimations of Postmodernity*. London: Routledge.
Bauman, Zygmunt (1995): *The Strangers of the Consumer Era*. Kézirat.
Bell, Daniel (1976): *The Cultural Contradictions of Capitalism*. New York: Basic Books.

7 A nyugati félteke egyik legbefolyásosabb véleményformálója e kulturális közhangulatot így írja le:

Everybody knows the fight was fixed: the poor stay poor, the rich get rich. That's how it goes. Everybody knows.
Everybody knows that the boat is leaking. Everybody knows that the captain lied. Everybody got this broken feeling like their father or their dog just died.
Everybody talking to their pockets. Everybody wants a box of chocolate and a long stem rose. Everybody knows ...
Everybody knows the deal is rotten: Old Black Joe's still picking cotton for your ribbons and bows. And everybody knows (Cohen 1994).

- Berend T. Iván (1983): *Gazdasági útkeresés 1956–1965. A szocialista gazdaság magyarországi modelljének történetéhez*. Budapest: Magvető.
- Berger, Peter L. (1973): *Homeless Mind*. New York: Vintage Books.
- Berger, Peter L. és Thomas Luckmann (1966): *The Social Construction of Reality*. Garden City N.Y.: Doubleday.
- Berman, Marshall (1983): *All That Is Solid Melts Into Air*. New York: Verso.
- Baudrillard, Jean (1983): *In the Shadow of the Silent Majorities*. New York: Semiotext(e).
- Bocock, Robert (1993): *Consumption*. London: Routledge.
- Bourdieu, Pierre (1984): *Distinction*. Cambridge: Harvard University Press.
- Cohen Live*, Sony Music Entertainment, Inc. 1994.
- Dessewffy Tibor (1993a): A tolmács törvénye. In *Replika*, 9–10: 23–30.
- Dessewffy Tibor (1993b): Gulyás-posztmodern. In *2000*, 1993. április, 17–26.
- Dessewffy Tibor (1996): Az (el)késő kapitalizmus. In *Holmi*, 1996. július, 983–999.
- Dessewffy Tibor és Hammer Ferenc (1995): Transition in Hungary. In *The 1990 Election to the Hungarian National Assembly*: Eastern European Election Handbook Series, 1.Köt. Hans Klingemann és Charles L. Taylor szerk., 11–32. Berlin: Sigma.
- Elster, Jon (1992): Intertemporal Choice and Political Thought. In *Choice Over Time*. Jon Elster és George Loewenstein szerk. New York: Russel Sage Foundation.
- Elster, Jon és George Loewenstein (1992): Utility from Memory and Anticipation. In *Choice Over Time*. Jon Elster és George Loewenstein szerk. New York: Russell Sage Foundation.
- Eörsi István (1996): *Az ötlábú bárány*. Budapest: Pesti Szalon.
- Featherstone, Mike (1991): *Consumer Culture and Postmodernism*. London: Sage.
- Hall, Stuart és Tony Jefferson (szerk.) (1976): *Resistance through Rituals: Youth, Subcultures in Post-War Britain*. London: Hutchinson.
- Hall, Stuart (1989): The Meaning of New Times. In *New Times*. Stuart Hall és Martin Jacques szerk. London: Lawrence & Wishart.
- Hebdige, Dick (1979): *Subculture. The Meaning of Style*. London: Routledge.
- Kádár János (1968): *Hazafiság és internacionalizmus*. Budapest: Kossuth.
- Karikó Sándor (1995): *A társadalmi-politikai megalkuvás*. Budapest: Gondolat.
- Lengyel László (1988): Politikai magatartás és gazdasági viselkedés egy kis ország jövőképében. In *Medvetánc. Magyar gazdaság és szociológia a 80-as években*. Budapest: Minerva.
- Miller, Daniel (szerk.) (1995): *Acknowledging Consumption*. London: Routledge.
- Norton, Anne (1993): *Republic of Signs. Liberal Theory and American Popular Culture*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Óvári Miklós (1983): A gazdaságpolitikai tájékoztatás feladatairól. In: *Gazdaságpolitikánkról. Válogatott beszédek és cikkek propagandisták és agitátorok számára*. Budapest: Kossuth.
- Rojek, Chris (1987): *Capitalism and Leisure Theory*. London: Tavistock.
- Szabó Miklós (1989): *Politikai kultúra Magyarországon*. Budapest: Atlantisz.
- Trainspotting* filmzene, EMI, 1996.
- Vörös Miklós (1996): Fogyasztás és kultúra. In *Replika*, 21–22: 77–79.
- Wallerstein, Immanuel (1995): A liberalizmus agóniája. In *Eszmélet*, 27: 218–238.
- Willis, Paul (1978): *Profane Culture*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Zentai Violetta (1996): A fogyasztás kultúrája és a történelem. In *Replika*, 21–22: 139–159.